

**ЦУКРОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ
ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ЗЕМЛЕРОБСЬКОЇ КУЛЬТУРИ:
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
НА ПРИКЛАДІ ПІДПРИЄМСТВ ХАРИТОНЕНКІВ
(середина ХІХ – початок ХХ ст.)**

Розглянуто цукрову промисловість як складову частину землеробської культури, на прикладі підприємств цукрозаводчиків Харитоненків досліджено історію становлення та розвитку галузі.

Ключові слова: цукрова промисловість, землеробська культура, сировинна база, господарство, цукор.

Рассмотрено сахарную промышленность как часть земледельческой культуры, на примере предприятий сахарозаводчиков Харитоненко исследовано историю становления и развития отрасли.

Ключевые слова: сахарная промышленность, земледельческая культура, сырьевая база, хозяйство, сахар.

The author of the article considers the sugar industry as part of agricultural crops and on the example of sugar manufacturers Kharytonenko explores the history of formation and development of the industry.

Key words: sugar industry, agricultural culture, raw materials, mining, sugar.

Під аграрним устроєм країни в ХІХ столітті прийнято було розуміти: «всю сукупність суспільних умов землеробського виробництва, які в процвітанні і прогресі землеробської культури грають щонайменше таку роль, як і фізичні умови ґрунту, клімату, флори і фауни» [1]. Дослідження землеробської культури має першорядну важливість і значення для будь-якої країни, тим більше для України, яка жила переважно землеробством. Землеробське виробництво складається, як відомо з трьох економічно простих факторів: сила природи (землі), людської праці і капіталу. Різні поєднання цих первинних економічних факторів, їх розподіл і ті правові умови, в яких суспільство ставить їх по відношенню один до одного і до всього виробництва, і становлять аграрний устрій та землеробську культуру.

Актуальність обраної теми пов'язана з тим, що цукрова промисловість Російської імперії була однією з провідних галузей сільського господарства, рівень розвитку

якої в значній мірі визначав економіку держави в цілому. Мета статті – дослідити історію становлення та розвитку цукрової промисловості як складової частини землеробської культури на прикладі підприємств Харитоненків.

Серед дослідників, які вивчають історію дорядянського цукрово-рафінадного підприємства на території України та розглядають окремі моменти зазначеної проблеми слід назвати таких науковців, як: В. В. Олянич [2], Р. В. Буравченко [3], Т. І. Лазанську [4], Ю. А. Белікова [5]. Безумовно дослідники, які вивчають життєвий шлях родини Харитоненків, також зробили вагомий внесок у розробку зазначеної проблематики [6]. Аналізуючи останні дослідження і публікації, можна зробити висновок, що висвітленню питання щодо цукрової промисловості як складової частини землеробської культури на прикладі підприємств Харитоненків приділено недостатню увагу, і саме тому ця проблема потребує подальшого вивчення.

Перше законоположення щодо бурякового цукру відноситься до 1801 року, коли московський аптекар Біндгейм представив уряду проекти видобутку цукру з білого буряка. Зроблений ним цукор був визнаний нешкідливим і коли він виявив бажання відкрити школу для навчання цукроварінню, постановлено було відвести йому та іншим бажаючим землі в південній Росії, без всякого платежу в казну, але з тим, щоб землі ці було можна відібрати, якщо плантації не будуть протягом року заведені [7, с. 16]. Перший російський цукробуряковий завод був відкритий генерал-майором Бланкеннагелем в кінці XVIII сторіччя, в селі Аляб'єві Чернського повіту Тульської губернії. Йому була видана позика в 50 тисяч рублів на 20 років і дано право на вільний продаж 1 000 відер спирту, зі сплатою лише встановленого мита [7, с. 16]. Наступні заохочення інших заводчиків були в дозволі викурювати із залишків спирт, в розмірі не більше двох відер на пуд очищеного рафінаду або одного відра на пуд сирцю. З 1811 року ця пільга була надана всім поміщикам, з тим щоб вони відкривали цукрові заводи і підпорядковувалися відкупним правилам щодо продажу напоїв. З тих пір кількість цукрових заводів почала зростати: у 1825 році їх було 7, 1830 – 20, 1836 – 57, 1840 – 143, 1844 – 206 [7, с. 16]. За 1842-1847 рр. кількість цукрових заводів в Україні зросла більш, ніж у 2 рази. Завдяки впровадженням найпередовіших на той час технологій і обладнання, використання вільнонайманої праці та підтримки уряду цукрова промисловість на території України продовжувала розвиватися і до реформи 1861 року, незважаючи на кризу поміщицько-кріпосної системи [3].

Перші цукрові заводи в Україні виникли на початку 20-х років XIX ст. 1827 року було засновано цукровий завод у Бершаді Подільської губернії графом Машковським, який вивчав дану галузь промисловості у Франції 1826 р. У 30-х роках XIX ст. в Україні було лише 6 цукрових заводів. Згодом будівництво їх посилюється і в 40-х роках тут налічується 2/3 усіх цукрових заводів Росії [8, с. 76].

В історії цукрової промисловості Росії до 1861 року можна виділити три періоди: 1 – з

моменту зародження (1800 р.) до появи Комітету цукроварів (1834 р.); 2 – від 1834 р. до введення акцизу на цукор (1848 р.); 3 – 1848-1861 рр. Реформа 1861 року дещо уповільнила розвиток цукрової промисловості. Настав період кризи. Гостро відчувалася нестача сировини, робочих рук, вільних капіталів. Але в цілому галузь дуже швидко відновила свою роботу і у 1860-1861 роках в Україні діяло вже 229 цукрових заводів, або 59 % загальної кількості у Росії [8, с. 76].

Із 1862-1863 рр. по 1880-1881 рр. площа посівів буряку збільшилася з 44,1 тис. десятин до 197,9 тис. десятин землі. З 1880-1881 рр. по 1898-1899 рр. з 197 тис. десятин до 401,8 тис. десятин. Наприкінці 1899 року ця площа становила вже 455,7 тис. десятин [7, с. 18].

У Російській імперії виділялося три головних райони виробництва цукру: Привіслянський (Варшавська губернія, Седлецька, Калишська, Петроковська, Люблінська, Келецька, Радомська, Ломжинська, Плоцька), Південно-Західний (Київська губернія, Волинська, Подільська, Херсонська, Бессарабська), Середньо-Чорноземний або Центрально-Чорноземний (Воронізька губернія, Катеринославська, Курська, Орловська, Пензенська, Полтавська, Самарська, Тамбовська, Тульська, Харківська, Чернігівська).

Підприємства родини Харитоненків знаходились переважно у Центрально-Чорноземних губерніях. Основна причина цього – сприятливі для засіву буряка природничо-географічні умови. В Харківській губернії провідним центром цукрової галузі виступало місто Суми. Саме тут нагромадили свій первісний капітал купці 1-ї гільдії – батько та син Іван Герасимович та Павло Іванович Харитоненки.

Іван Харитоненко вдало веде бізнес і вже перший власний цукровий завод побудував у 1866 році в с. Кияниця (Сумщина) та облаштував його найсучаснішою технікою, потім у с. Красна Яруга (Белгородщина).

Наприкінці 1860-х років в Сумах Іван Герасимович ставить торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином». Заводи торгового дому Харитоненків налічували:

1. Павловський рафінадний завод. Місто Суми Харківської губернії. Річне виробництво 1 750 000 пудів. За показниками задіяності

робочої сили, обсягами виробництва та принципово новим технічним оснащенням, що давало можливість збільшити добове виробництво рафінаду, це був справжній індустріальний гігант;

2. Угродський цукробуряковий завод знаходився у селі Угородах Охтирського повіту Харківської губернії. Річне виробництво 300 пудів;

3. Янковський цукробуряковий завод знаходився у селі Янков-Ріг Охтирського повіту Харківської губернії. Річне виробництво 175 000 пудів цукру;

4. Пархомовський цукробуряковий завод знаходився у селі Пархомівка Богодухівського повіту Харківської губернії. Річне виробництво 300 000 пудів;

5. Наталіївський цукробуряковий завод знаходився у селі Наталіївка Богодухівського повіту Харківської губернії. Річне виробництво 175 000 пудів;

6. Краснояружський цукробуряковий завод знаходився у селі Красна Яруга Гайворонського повіту Курської губернії. Річне виробництво 300 000 пудів цукру.

Таким чином, заводи торгового дому виробляли 1 750 000 рафінаду та 950 300 пудів цукру на рік. На всіх буряково-цукрових заводах у Харитоненків працювало 3 100 чоловіків та 290 жінок [9, с. 1005].

Згідно даним «Вісника Фінансів, Промисловості та Торгівлі» у 1893-1894 роках діяло 226 буряково-цукрових заводів, які переробляли 34 777 730 берківців цукрового буряку та виробляли (крім рафінаду) білого піску 28 215 458 пудів, жовтого 122 925 [10, с. 281]. Тобто 5 цукрових заводів Харитоненко виробляли 3,4 % цукру Російської імперії.

На початок ХХ століття володіння Харитоненків становили майже 70 тисяч десятин власної землі і 30 тисяч орендованої з 11 маєтками, посівами цукрового буряку та хлібів, лісництвами, молочними фермами, садами тощо [11, с. 195].

Слід зазначити, що в адрес-календарі Російської імперії за 1899 рік Харитоненко Іван Герасимович, Харитоненко Наталія Максимівна та Харитоненко Павло Іванович були включені до списку володарів видатних господарств Курської та Харківської губернії [9, с. 357, 402].

Всі господарські володіння родини Харитоненків тісно пов'язувались із заводською цукровою діяльністю. Дійсно, без своєї сировинної бази, яка б забезпечувала постійну та стабільну роботу заводів, неможливо представити активний розвиток цукрової промисловості. Систему польового господарства Харитоненків можна назвати інтенсивною. Завдяки багаторічній практиці на польових землях маєтків із 1884 року переважала чотирипільна сівозміна, потім, у 1891 році, – дванадцятипільна, і в 1898 році – восьмипільна, які найбільше підходили для вирощування цукрових буряків та зернових культур [12, с. 58]. Сіяли пшеницю, овес, просо, ячмінь та гречку. У Миколаївсько-Улянівському маєтку, який належав Н. М. Харитоненко, крім цукрового буряка, який був найбільш прибутковим і тому домінував в усіх насадженнях рослинного господарства, займались ще скотарством, конярством, розводили рисистих першеронів та битюгів. Рогата худоба була переважно симентальської, фрейбургської та української порід. У господарстві також вирощували свиней йоркширів, беркширів та птицю. Це дозволяло приділяти велику увагу угноєнню полів. Крім того таке велике господарство могло дозволити собі утримання при заводах своїх ідалень для робітників.

У 1887 році на з'їзді цукрозаводчиків у Києві було створено цукровий синдикат, який став однією з перших монополій в Російській імперії. У 1890 році Іван Харитоненко був одним з головних членів синдикату рафінадних цукрозаводчиків Російської імперії, страховий капітал його підприємств становив 1 млн. руб. У 1882-1893 роках синдикат об'єднував 203 цукрових заводи – 92 % усіх цукрових підприємств імперії. Іван Харитоненко був ініціатором цього об'єднання і став одним із його керівників.

Після смерті у 1891 р. І. Г. Харитоненка, його син П. І. Харитоненко став власником торговельного дому «І. Г. Харитоненко з сином». Станом на 1914 рік П. І. Харитоненко володів сімома великими цукроварними заводами (Віринським, Угродським, Янковським, Наталіївським, Пархомівським – Харківська губернія; Циглеровським –

Полтавська губернія; Оленівським – Чернігівська губернія) та одним з найбільших у Російській імперії – Павловським рафінадним заводом. Його підприємства напередодні Першої світової війни за різними даними оцінювались від 60 до 78 млн. руб. [13].

Розвиток технічних культур був нерозривно пов'язаний із ростом промислових підприємств з переробки сільськогосподарської продукції. На початку капіталістичного розвитку підприємства з переробки технічних культур ще не були відокремлені від землеробства, а складали частину тих самих господарств, які обробляли технічні культури. Надалі переробка переходить до особливих промисловців, які скуповували сировину у сільських підприємців. Зростання сільськогосподарських технічних виробництв має важливе значення в розвитку капіталізму. По-перше, це зростання становить таку форму розвитку торгівельного землеробства, яка показує перетворення землеробства в одну з галузей промисловості капіталістичного суспільства. По-друге, розвиток технічної обробки сільськогосподарських культур також пов'язаний з технічним прогресом сільського господарства. Аналіз розвитку технічних культур дозволяє розкрити різноманітність форм торгівельного землеробства в Росії і відмінності у формуванні районів виробництва головних технічних культур. У Росії в 1913 році під посівами технічних культур було зайнято 4 551 тис. га, 87 % площі належало цукровим бурякам. З 1861 до 1913 року посіви цукрового буряку зросли більш ніж у 4 рази, а валові збори – в 11 разів [14]. Цукробурякова промисловість перейшла від вогневих до парових, більш продуктивних заводів. Переробка буряків на цукор була сконцентрована у великих капіталістичних підприємствах, які перебували, головним чином, у дворянських маєтках. Незважаючи на те що кількість заводів за 1860-1874 рр. зменшилася, виробництво цукру збільшилося. У 1860 році було вироблено 3,9 млн. пудів цукру, а в 1911 р. – 92 млн. пудів, тобто в 23,3 рази більше. Посівні площі цукрових буряків та валові збори поступово збільшувалися.

Характерним прикладом розширення та модернізації цукрового виробництва Харитоненків був Циглеровський цукробуряковий

завод, що розпочав свою діяльність у 1899 році і розміщувався у Костянтиноградському повіті на Харківщині. Технічне устаткування для його переобладнання було спеціально придбано в найкращих механічних майстернях Німеччини. Наприкінці 1906 року контрольний пакет акцій Циглеровського акціонерного товариства, яке володіло цукроварнею, придбав П. І. Харитоненко та піддав його модернізації. Наявність удосконалених модифікованих машин, провідна технологія та якісна сировина забезпечили заводу стабільні показники зростання продуктивності із 1 227 берківців, які у 1900/1901 рр. в середньому перероблялись за добу, до 4650 – у 1917 р. Велике значення мало технічне переоснащення й для іншого підприємства П. І. Харитоненка, розміщеного в Сумському повіті Харківської губернії – Віринського пісочного заводу. За своєю продуктивністю в 1913/1914 господарському році він був визнаний найпотужнішим у межах усієї Російської імперії. Добова переробка буряка на цьому заводі дорівнювала 8 281,2 берківців [15].

У маєтку Пархомовське, яке налічувало 8 470 дворів, було відкрито дослідне поле та метеорологічна станція [9, с. 402]. Господарі розуміли, що наукове забезпечення цукрової галузі даватиме можливість вирощувати конкурентоспроможні сорти та підвищувати якість продукту.

До роботи на своїх цукрових підприємствах П. І. Харитоненко залучав талановитих інженерів та конструкторів і це позитивно позначалося на виробництві. Так, наприкінці 1890-х років обсяг виробництва в грошовому еквіваленті вже складав 7 243 719 руб. [15]. Якщо цю суму поділити на середню ціну за пуд рафінаду, яка становила на той час 5 руб. 30 коп., виходило близько 1 366 740 пудів виробленого рафінаду на рік. Виробничий цикл коливався від 247 до 302 діб. До модернізації підприємство виробляло значно менше рафінаду на суму 4 598 097 руб., або 867 566 пудів. На початку ХХ ст. обсяг виготовленого продукту знову збільшився, дорівнюючи вже 2 860 000 пудів рафінаду щороку [15].

Особливо великих розмірів виробництво цукру досягло в дореволюційній Росії напередодні Першої світової війни.

У 1914 році на всіх цукрових заводах Росії було вироблено 17 074 000 центнерів цукру. У той час Росія займала в світі друге після Німеччини місце з виробництва бурякового цукру і четверте місце серед країн, що виробляли буряковий та тростинний цукор, поступаючись тільки Німеччині, Кубі, Індії [14]. Незважаючи на те що дореволюційна Росія займала одне з перших місць у світі за обсягами виробництва цукру, споживання цукру на душу населення всередині країни залишалося дуже низьким. Широкі народні маси не мали можливості споживати цукор через високі ціни, штучно підтримувані цукрозаводчиками на внутрішньому ринку. Російський цукор в оптовій торгівлі на ринках Лондона в 1901 році коштував 1 руб. 14 коп. за пуд. А в самій Росії пуд цукру продавався по 4 руб. 20 коп. [14]. У Лондоні ціни на хліб були вищими, ніж ціни на російський цукор. Цукрозаводчики, зацікавлені в одержанні високих прибутків як за рахунок вивізних премій, так і за рахунок

напружених цін на внутрішніх ринках, з року у рік розширювали експорт цукру за кордон. Але слід віддати належне цукрозаводчикам Харитоненкам, вони не шкодували грошей на благодійництво та меценатство. За великі заслуги перед державою в технічному покращенні галузі у 1899 році П. І. Харитоненку було присвоєне звання почесного громадянина міста Суми, а в 1901 році він отримує титул дворянина.

Безумовно розвиток цукрової промисловості як складової частини землеробської культури має велике значення. Вивчення досвіду успішних підприємців Харитоненків, відродження цукробурякового виробництва в Україні, формування та розвиток внутрішнього й зовнішнього ринків цукру є одним з головних стратегічних напрямів здійснення глибоких соціально-економічних перетворень в агропромисловому комплексі, і, як наслідок, у процесі створення демократичної незалежної держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Южаков С. Формы земледельческого производства в России // Отечественные записки. С.-Петербург : Типография А. А. Краевского. – 1882. – № 7. Т. ССЛIII. – Отд. II. – С. 1-56.
2. Олянич В. В. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2000. – 350 с.
3. Буравченко Р. В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 200 с.
4. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 65-73; Її ж. Торговельні дома України на межі двох століть (1892-1914 рр.) // Історія України. – 2001. – С. 31-32.
5. Беліков Ю. А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2003. – 280 с.
6. Шудрик І. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання / І. Шудрик, Л. Даниленко. – Суми : Вид-во «Слобожанщина», 2003. – 192 с.; Даниленко Л. А. Підприємницька та добродійна діяльність Харитоненків: (До 180-річчя від дня народження засновника династії – Івана Герасимовича Харитоненка) / Л. А. Даниленко, І. О. Шудрик // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура. – Х., 2000. – С. 176-182; Даниленко Л. А. Спонсорська та меценатська діяльність династії цукрозаводчиків Харитоненків / Л. А. Даниленко, І. О. Шудрик // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія та краєзнавство: Зб. наук.-поп. ст. / Л. А. Даниленко, І. О. Шудрик. – Х. : Курсор, 2005. – № 3. – 190 с.; Козлов А. Н. Былая слава (родословная Харитоненко) // Харьковский исторический альманах / А. Н. Козлов. – Х. : Изд. дом «Райдер», 2003. – С. 70-76; Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко / Д. Н. Григорьев. – Сумы : РИО «АС–Медиа», 2003. – 71 с.
7. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – С.-Петербург : Типография Акц. общ. «Издательское Дело», Брокгауз-Эфрон, 1900. – Т. XXIX. – 468 с.
8. Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 77.
9. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи / Издание А. С. Суворина. – 1899.
10. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи / Издание А. С. Суворина. – 1895. – С. 280-288.
11. Слабошпицький М. Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури. – 2-ге вид., допов., –

- К. : Вид-во М. П. Коць; Ярославів Вал, 2006. – 416 с.:іл.
12. Юрченко Д. Господарський комплекс родини Харитоненків у кінці XIX – на початку XX ст. // Волинські історичні записки : зб. наук. праць / М-во освіти і науки України ; Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир, 2010. – Т. 5. – 147 с.
 13. Гомоля Н. Купеческий талант, дворянское благородство // Контракты. – 2008. – 29 января. – С. 18.
 14. Воинова Н. Е. Становление свеклосахарного производства России (на примере Центрально-Черноземного экономического района) // Журнал «Ученые записки». Электронный научный журнал Курского национального университета. [Электронный ресурс] Режим доступа <http://scientific-notes.ru/index.php?page=6&new=3>
 15. Чумак М. М. Роль купецкого капіталу в технічному розвитку цукрово-рафінадних підприємств Лівобережної України (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Михайло Чумак // Історичні і політологічні дослідження : Наук. журн. / Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2008. – № 1/2 (37/38). – С. 223-229.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

© О. М. Гайдай, 2012

Стаття надійшла до редколегії 16.02.2012